

Zbori za prostor – Kako postavljamo spomenike?

Uvodni prispevek Zbora 29.5.2017, pripravila Tina Lešničar

Kako postavljamo spomenike?

Lapides docebunt vos, quod a magistris vestris non discetis - Kamni učijo tisto, česar učitelji ne povedo.

"Po definiciji je ohranjanje spomina prva in najpomembnejša naloga javnih spomenikov. Pri tem imajo pomembno vlogo njihova oblika, lokacija, na kateri so postavljeni in informativni napis, ki je pogosto del spomenika. Slednji mrtve kamne spreminjajo v žive pridigarje, tolažnike in preroke. Postavljeni v javni prostor spomeniki spomin na upodobljene osebnosti ne le ohranjajo, temveč ga tudi institucionalizirajo in legitimizirajo; v tem je njihova dodana vrednost. Tako ohranjeni spomini postanejo sestavine identitete tudi za tiste, ki se sicer ne čutijo povezani z njimi. Spomin je namreč pomemben sestavni del identitete posameznika in družbe."

Tako v uvodu v monografijo *Mesto brez spomina* zapiše Božidar Jezernik, etnolog Balkana in kulturni antropolog na FF. Da bi lažje razumeli, kje smo in kam gremo, nam je najprej pomagal osvetliti pot, ki smo jo že prehodili.

Zlata doba postavljanja spomenikov se je pri nas začela v 19. stoletju in je trajala nekje do prve svetovne vojne. A nobenega spomenika niso postavili, ne da bi to v javnosti zbudilo vrsto vprašanj. Z izjemo prvega spomenika feldmaršalu Radeckemu, častnemu Ljubljancu, ki so ga (kot pričajo razpoložljivi viri) brez javnih debat in slišnih nasprotovanj postavili v Zvezdi leta 1860. A že nekaj desetletij pozneje so njegov duh, ujet v bron, ponoči fizično klofutali nacionalno zavedni študenti. Poulične izgrede je osem let kasneje sprožil spomenik grofu Auerspergu na vogalu Križank, ko so Nacionalno prebujeni Slovenci razbijali okna na hišah in ustanovah nemško čutečih, saj v njem niso videli le nemškega pesnika ampak predvsem politika.

Dolgoletna javna diskusija o postavitvi spomenika Valentinu Vodniku, je na pobudo Lovra Tomana začela teči leta 1858 (ob stoti obletnici Vodnikovega rojstva). Spomenik je končno stal 31 let pozneje. Še dlje je na svoje obeležje čakal Prešeren. Čeprav so mu ga želeli postaviti takoj po smrti, je na to, da bi stal v glavnem mestu moral počakati 54 let. Na prelomu stoletja so Prešernu v bran stopili slovenski študentje na Dunaju, ga začeli povzdigovati v genija in zbirati denar za postavitev spomenika. Ker je ljubljanski župan Ivan Hribar vedel, da ima postavljanje spomenikov pomembno vlogo pri uveljavljanju Ljubljane kot političnega in kulturnega središča slovenstva, je k zbiranju sredstev pritegnil še vse slovenske občine. "Prešernov spomenik je postal simbolni branik slovenstva," je dogodek tedaj povzel bodoči župan Ivan Tavčar, v resnici pa je postavitev narod tripolarno razklala. Na njegovem odkritju 10. septembra 1905, ki je pritegnilo pomembneže od Prage, Beograda, Varšave in Moskve, se je zbralo 20 tisoč ljudi. V časnikih so skušali slovenskost

Prešernovega spomenika ovreči z očitkom internacionalizma in zapisali: »Slovenski ta spomenik ne bo nikoli in ljudstvo ga ne bo nikdar smatralo kot svojo duševno last.« Pisatelj Ivan Cankar v opoziciji pa se je spraševal, kaj se je tisti dan pravzaprav slavilo, Prešerna, spomenik, Bleiweisa ali Hribarja. Umetnika Ivana Zajca pa je Cankar v vlogi umetnostnega kritika označil za »najmanj osebnega, najpuščobnejšega, najponižnejšega slovenskega kiparja« in pristavil »Če bi na razpisu sodelovalo sedmero Rodinov, bi komisija za izdelavo spomenika vseeno izbrala Zajca.«

Danes sicer ne verjamemo več, da spomeniki v prisotnost priključijo upodobljenega, ki bi se mu lahko poklonili ad personam ali pa ga oklofutali. Še vedno pa vsebino kamnu, bronu ali železu vliva vladajoči ideološki aparat. Čeprav, pravi umetnostna zgodovinarica Beti Žerovc, večina spomenikov po vojnah ni bilo primarno ideoloških, saj so bili postavljeni žrtvam, ki jih je bilo treba pietetno simbolno pokopati. Rasle so komemoracije talcem in žrtvam fašizma. "Pri raziskovanju postavljanja NOB spomenikov se je izkazalo, da je bila država manj vpletena v njihovo postavljanje, kot si danes predstavljamo. Financirali so jih ljudje ali lokalne zveze borcev. Res pa je, da druga stran v tistem času ni prišla na svoj račun," pripoveduje Beti Žerovc.

Apropriacija zgodovinskih osebnosti in dogodkov

Po drugi svetovni vojni država ustanovi odbor za postavljanje spomenikov in postavitve tudi financira. Tedaj je država razglasila eno ideologijo in raj na zemlji. V najlepšem mestu na svetu s to logiko nadaljujemo.

Jezernik je mnenja, da je danes denimo postavitev spomenika Ivanu Hribarju (in ne na primer Hradeckemu, ki je županoval četrto stoletje) izrazito ideološki projekt. "Postavitev spomenika Hribarju (ki je danes čaščen kot najboljši župan, a je poleg tega, da je naredil veliko dobrega, brisal nemško preteklost mesta tako, da je v zanosu "modernizacije" porušil "največjo in najlepšo palačo" zgodnjebaročni dvorec grofa Auersperga, z velikim kulturno-zgodovinskim pomenom) priča o tem, da se današnja politična opcija želi nacepiti na njegovo vejo in simbolno postavlja spomenik sama sebi. Enako je v primeru spomenika Francetu Bučarju (ki se je, spomnimo, za županstvo potegoval, kot kandidat desnice proti Ruplu, ta pa je tedaj zastopal levico). Podobno si Pučnika, ki je bil vse življenje zaveden levičar, danes prisvaja desnica. Ne le to, na desno ga tišči tudi levica," razlaga Božidar Jezernik, da bi skozi postavljanje spomenikov v določenem času opisal proces apropiacije zgodovinskih osebnosti, dogodkov in ideološko manipuliranje s kolektivnim spominom.

S tem je seveda povezano tudi odstranjevanje "madežev preteklosti". "Ni ga mesta na svetu, kjer bi bila življenjska doba spomenikov tako kratka," je Jezernik zapisal v svoji knjigi. Padali so feldmaršal Radecky, grof Auersperg, cesar Franc Jožef, kralj Peter, kralj Aleksander in tovariš Tito. Nekaterih se nova oblast ni trudila niti podreti, ampak jim je zgolj pripisala nov pomen. Pred viško gimnazijo tako stoji spomenik z napisom *Slava padlim za svobodo*, ki prekriva nekdanjo vsebino spomenika, postavljenega v čast kralju Aleksandru, na katerem je pisalo *Čuvajte Jugoslavijo!*

"Slovenci smo tako ponosni, da nismo del Balkana, čeprav je najbolj "balkanska" lastnost ravno, podiranje ostankov preteklosti," je do slovenskega brisanja spomina na mestih, ulicah in trgih kritičen Jezernik. "Več kot 700 let smo bili del Habsburške monarhije, pa se trudimo to na vsak način zanikati. Namesto, da bi bili ponosni, saj smo v tistem času naredili neverjeten vzpon in si malo lastili tudi Straussa in Mozarta, se svoji zgodovini odrekamo.

Zavedanje o tem, od kje so prišli in kaj so ustvarili naši predniki, je spodbuda za zanamce, da k temu odgovorno prispevajo," v duhu pomembnosti zavedanja lastne in narodne identitete pripoveduje Jezernik.

"Spomeniki so bili najprej povezani predvsem s cerkvijo, potem so jih postavljali velikim osebnostim, kraljem, maršalom, herojem, literatom, kulturnikom. Tak način postavljanja spomenikov je preživeta praksa. Posebej literatom in kulturnikom. Ti so namreč nadomestili spomenike vojakom in politikom, da bi ustvarili novo mitologijo - češ mi smo narod kulture. A vendar nobenega naroda ni ustvaril pesnik," zaključuje Jezernik.

Žerovčeva se strinja, da je problematično, če se preteklosti ne spominjamo v produktivnem smislu in ne poudarjamo njenih pozitivnih vidikov, marveč jo vidimo zgolj v političnem kontekstu. Manipuliranje z zgodovinskimi dejstvi skozi postavljanje spomenikov, jo je najbolj zmotilo v primeru spomenika žrtvam vseh vojn. "Nikakor ne želim, da se opravičuje in zanika napake preteklega sistema, in strinjam se s tem, da se povojne poboje in mučenja obsodi in vključi v splošni govor o naši preteklosti. Zaradi mene lahko stoji tudi neki osrednji spomenik, ki spoštljivo in obzirno komemorira žrtve vseh vojn. A nikakor ne sme biti nič več kot to in ne sme napeljevati v izenačevanje sodelovanja z okupatorjem z bojem proti okupatorju ali v krivično enačenje socializma v Sloveniji s totalitarnim komunizmom pod egido Rusov," je zapisala v svojem nedavnem članku, objavljenem v Sobotni prilogi. Ob tem je opozorila tudi na problem negativnega sovplivanja spomenikov in stavb v okolici, ki nosijo nedvoumen zgodovinski pečat.

Osebni prostor javnega spomenika

Aleš Debeljak je nekoč priložnostno poetično zapisal, "Ničesar ni bolj nevidnega od spomenika. Zlije se z okolico, spremeni se v del mestne pokrajine in postane - dobesedno - nema priča preteklosti sredi hrumeče žive sodobnosti," a ob ponovnem valu postavljanja spomenikov, ki je Slovence zajel v nekako podobnem času kot val turizma, se porajajo nova vprašanja o količini in primernosti njihove umestitve v javni prostor.

"V Ljubljani, polni lepih ostalin baroka, secesije, Plečnika in Ravnikarja, imamo občutek, da lahko s prostorom počnemo kar hočemo in tega ne moremo pokvariti. A vendar nam malo manjka, da se bo zgodilo ravno to," pravi Beti Žerovc. Podatki, koliko kipov premore prestolnica, so zavajajoči. Register nepremične kulturne dediščine skulptur v Ljubljani (sem spadajo tudi okrasne dekoracije na fasadah, cerkvena kiparska dela, prostostoječa spominska obeležja, javne plastike ...) našteje 185 del. Nekateri nedavni članki in prispevki pa jih najdejo celo od 350 do 400. Kakorkoli že, v Ljubljani smo po besedah urbanista Janeza Koželja le v zadnjih desetih letih postavili kar 22 spomenikov. Ob tem podatku navaja, "Najbolj pomembno je, da smo jih po dolgem premoru začeli na različne pobude postavljati na različnih lokacijah po vsem mestu."

O primernosti pobud za spominsko obeležje nekega dogodka ali osebe, ki prihajajo od ustanov, ambasad, društev, posameznikov, (tudi občine), presoja veččlanska strokovna komisija za postavljanje spomenikov in javnih obeležij, ki jo je kot svoje posvetovalno telo na MOL ustanovil župan. V komisiji sedijo predstavniki mestnih oddelkov (za kulturo in prostor), predstavnik MGML, umetnostni zgodovinarji, kustosi, konservatorji ustreznih področij, kipar in krajinska arhitekta (večkrat se jim pridruži tudi urbanist in podžupan). Na sejah pretresajo primernost postavitve spomenikov in primernost določene lokacije.

Kaj sporočamo, ko v določen kontekst postavimo spomenik in kateri so ključni vidiki pri umeščanju spomenikov v javni prostor smo vprašali članico komisije, krajinsko arhitektko Ano Kučan. "Preden se lotimo kakršnegakoli postavljanja, moramo razumeti, da je na spomenik vedno vezana ideologija, kar pomeni, da pomensko opredeli prostor. Tudi skulptura pomensko obogati prostor, vendar ne na enak način. Če jih je preveč, prostor postane zasičen in njihova govornica je preslišana, skulptura postane urbana oprema. Vsaka skulptura, vsak spomenik ima svoj "osebni" prostor in ta prostor tudi potrebuje, sicer se pomen zbanalizira, postavitve postane del navlake. Zdi se, da pri nas vlada agorafobija. Čutiti je težnjo, da je treba napolniti vse prazne prostore - tudi parke, češ, da parki nimajo vsebin. To je popolna neumnost! Prav fizična praznina je vsebina parka. Kontrast zasičenosti informacij, predstava narave v mestu, mir, zelenje in prosta igra," pravi Kučanova, ki se je z reševanjem enega takih parkov zasičenega z obeležji v Bostonu, precej drzno spopadla v podiplomski nalogi na Harvardu.

Da ima prav izbira prave lokacije največ teže, meni Janez Koželj. "Vedno me je bolj zanimala mestotvorna funkcija javnega spomenika kot njegovo spominsko sporočilo. Slednje je namreč odvisno predvsem od umetniške moči kiparja in njegovega sloga."

Med primeri dobre prakse postavitve spomenikov v Ljubljani Ana Kučan šteje spomenik Francu Rozmanu Stanetu na križišču Slovenske in Šubičeve ulice, portret barona Žige Zoisa na pročelju njegove hiše in Pot spominov in tovarništva, ki ga označi za "spomenik brez konkurence v svetu." Koželj k temu doda novejši mestni pridobitvi; spomenik pesniku Njegošu v žepnem parku na Njegoševi cesti in spomenik arhitektu Fabianiju v prej anonimnem parku ob Roški cesti. Kipar in profesor na ALUO Matjaž Počivavšek pa pohvali Bernekerjevega Trubarja in Putrihovega Ilegalca. Beti Žerovc se strinja s Trubarjem, PST in Ilegalcem ter dodaja Ravnikarjev spomenike na Rab in v Dragi, Kocmutov in Tihčev spomenik na Osankarica, Savinškov spomenik v Celju in Kvasici, Lenasijev spomenik v Ilirski Bistrici.

Kot neposrečene postavitve spomenikov v prostor sogovorniki omenjajo Begičeve Hribarja na nabrežju Ljubljani, Pahorja v Tivoliju, Prežihovega Vornaca in Drnovška. Pa kip Chopina v podhodu pod Kongresnim trgom, Kunaverjevega Mahlerja in Brdarjeve postavitve na Mesarskem mostu.

Vloga strokovne komisije

Ob kopici predlogov, ki jih vsako leto v razsojanje dobi komisija, njena vloga "ločevanja zrna od plevi" ni vprašljiva. Kot se je pokazalo na zadnjem primeru postavitve spomenika Borisu Pahorju, pa sta očitno vprašljivi njeni odločevalska funkcija in moč. Negativno strokovno mnenje komisije so odločevalci popolnoma zaobšli in postavili spomenik Pahorju. Čeprav je znano, da je komisija posvetovalno telo in njeno mnenje ni zavezujoče, so se ob dogodku njeni člani vseeno začeli spraševati o smiselnosti obstoja komisije.

Soglasje za postavitev spomenika Pahorju so izdali na Oddelku za gospodarske dejavnosti in promet na MOL. Ko smo jih vprašali na podlagih kakšnih kriterijev, strokovnih parametrov in s kakšnimi argumenti so zaobšli mnenje komisije, so nam odgovorili: Mnenje komisije ni zavezujoče. Spomenik je že postavljen; ocenjujemo, da je kakršnokoli nadaljnje polemiziranje brezpredmetno. Sicer pa je vse aktivnosti glede postavitve spomenika Borisu Pahorju vodila Mladinska knjiga, vključno s predlogom lokacije in izbiro kiparja. Na podlagi zaprosila Mladinske knjige je Oddelek za gospodarske dejavnosti in promet MU MOL izdal soglasje za

postavitev spomenika pisatelju Borisu Pahorju, pod pogojem, da sta bila upoštevana kulturnovarstveno soglasje ZVKDS in naravovarstveno soglasje ARSO. Iz proračuna MOL za omenjeni spomenik niso šla nobena sredstva."

Če strokovno mnenje komisije, kateri je dodeljena skrb za javni interes, ni zavezujoče, potem je utemeljen pomislek, da gre na odločevalski ravni za uveljavljanje drugih interesov. Podžupan Koželj priznava, "Problem so včasih izsiljene odločitve gotovih dejstev, na katere komisija ne more veliko vplivati. Poseben problem so tudi spomeniki pomembnim nacionalnim osebnostim, ki jih ob različnih obletnicah ambasade darujejo Ljubljani in jih moramo že iz dolžnosti glavnega mesta na njihove stroške postaviti na primerno lokacijo."

Tudi sam javni interes je, pri prej povzeti zgodovinski razcepljenosti glede spomenikov, izmuzljiva kategorija. Koželj meni, da je odvisen od polarizacije političnih interesov in splošne razvitosti kulturnih potreb. Ana Kučan pa pravi, da je v družbi, kjer za postavljanje spomnikov in spomniskih obeležij ni družbenega konsenza, težko braniti javni interes. V takem primeru, meni, je komisija dober mehanizem za odločanje o manjših, sprotnih zadevah in za odbijanje vsiljivih predlogov, ki z javnim interesom nimajo nič skupnega. "Naši družbi manjka vezivo, saj že 20. let ne vemo, kaj nas veže. Zato tudi ne vemo komu ali čemu naj bi spomenike postavljali. Potem na površje prebijajo posamezni predlogi oziroma bolj ali manj vztrajni pobudniki, ki pritiskajo na določene vzvode in institucije," je povedala v nedavni radijski oddaji.

Da bi v prakso postavljanja spomenikov vpeljali regulacijo, je nujno potrebno strokovno komisijo opravnomočiti. Matjaž Počivavšek meni, da bi ji morali dodeliti popolna pooblastila, njene odločitve pa bi morale biti za odločevalce zavezujoče.

Procesi in mehanizmi odločanja

Člani komisije ugotavljajo, da slabo deluje tudi mehanizem natečajev, ki jih razpisujejo za izbor idejne kiparske in arhitekturne rešitve določenega spomenika. Tudi te se zlorablja za legitimizacijo neustreznih ali izsiljenih, celo nepotističnih odločitev, menijo nekateri sogovorniki. Beti Žerovc opiše procese odločanja v preteklosti, "Po vzoru drugih Slovanov smo konec 19. stoletja uvedli nacionalno opredeljene natečaje, na katere so se lahko prijavljali samo tisti, ki so se opredelili kot Slovenci. Ker pa nismo imeli dovolj kiparjev, so se nanje prijavljali študentje ali še neuveljavljeni kiparji, za katere se je tedaj menilo, da delajo pod "nadzorom" mentorjev z Dunaja. Ko se je po obeh vojnah postavljalo več spomenikov, je bilo naročil več in kvantiteta je sprožila kvaliteto. Po drugi svetovni vojni se je kot oblika naročanja uveljavil natečaj." Danes to ni več smiselno, menijo nekateri sogovorniki, saj natečaj nima dovolj visokih nagrad, da bi se nanj prijavili uveljavljeni biroji in kiparji. Načeloma se jih udeležijo le tisti, ki jim kdo namigne, da utegnejo zmagati. Take lokalizacije izvajalcev, kot jo poznamo danes, še nismo imeli.

V zadnjih letih med avtorji spomenikov rotira le peščica imen Begić, Brdar, Žnidaršič..., zato smo na sogovornike naslovili vprašanje kako ta krog razširiti. Počivavšek je mnenja, da bi zadevo rešila večja transparentnost, Koželj pa dvomi, da bi krog lahko razširili zgolj med domačimi kiparji, ker jih je premalo in dodaja: "Pri izvedbi natečajev se po nepotrebem zapletamo v samoomejitve s pogojevanjem, kdo se lahko udeleži natečaja in kdo ga potem lahko žirira. Edina možnost bi bili mednarodni razpisi, za kar bi rabili bistveno večji sklad za nagrade in bolj zahtevno organizacijo natečajev."

Pogosto, a prevečkrat *post festum*, je predmet debate tudi kakovost izbranih rešitev. Preko svojih spomenikov Slovenci sporočamo svojo konservativnost, so prepričani sogovorniki. "Pogosto so rešitve plitke, zastarele, slabe, problematične. Ni nujno, da je prava rešitev samo realistična, nekoliko stilizirana bronasta figura ali kamnit blok," meni Beti Žerovc, ki si z Ano Kučan deli mnenje, da je pot do izboljšanja stanja skrita v procesu. Nujno bi bilo v sam proces postavljanja spomenikov pred sprejemanjem kakršnihkoli odločitev vpeljati javno razpravo, ki bi osvetila različne plati spomenika. To še posebej velja za tiste spomenike, ki se dotikajo javnega interesa, sta prepričani. Tudi čas odločanja o določeni postavitvi ter njeni vsebini in estetiki bi moral biti daljši.

Beti Žerovc omeni nekaj primerov iz tujine, ki jih svojim študentom predstavlja kot primere dobre prakse postavljanja spomenikov oziroma dejanja spominjanja, saj so nekateri z nekonvencionalnim in performativnim pristopom v razmislek aktivno vpletli javnost. V Nemčiji trenutno poteka debata o postavitvi spomenika enotnosti Nemčije, ki naj bi ga postavili v Berlinu v obliki velikanske gugalnice - premikajoče se ploščadi, ki bi se nagnila, če bi se nanjo povzpelo dovolj veliko ljudi. Umetnik Jochen Gerz je v osemdesetih letih v Hamburgu postavil 12-metrski spomenik proti fašizmu in povabil ljudi, naj se nanj podpišejo, nato so popisani steber potisnili v zemljo. V sedmih letih so spomenik dokončno "pokopali" nanj pa spominja spominska plošča z napisom, ki se konča z besedami: *Na koncu se samo mi sami postavimo proti krivici*. Nato pa je v Saarbrückenju postavil še spomenik proti rasizmu tako, da je v tlakovce vgraviral imena več kot dva tisoč židovskih pokopališč in jih postavil nazaj z napisom navzdol. Trg v mestu so nato tudi preimenovali v Trg z nevidnim spomenikom. Skupina Public movement je priredila performativni dogodek Pomlad v Varšavi - obredni pohod, romanje do židovskega geta. Britanski umetnik Jeremy Deller pa je s komemorativnim projektom The Battle of Orgreave preko intervjujev z resničnimi udeleženci in ponovno odigrano stavko rudarjev iz leta 1984 rekonstruiral ta košček delavskega boja za pravice.

Postavljanje spomenikov torej ni in ne sme biti toga praksa, ampak živ, angažiran dogodek, pri katerem naj sodeluje celotna javnost. Vse pa je odvisno od odgovornega premisleka o tem, česa se moramo spominjati, kako želimo, da se spominjajo nas in kaj ter na kakšen način s svojimi spomeniki sporočamo novim generacijam.